

Joanna Szady*

„Afrykański pamiętnik”.

Charakterystyka zbioru listów Janiny Bartkiewicz z lat 1965–1975

‘African Diary’:

Characteristics of the Collection of Letters by Janina Bartkiewicz from 1965–1975

Abstract: This article contains an analysis of the collection of letters by Janina Bartkiewicz, written to her friends in Poland during her stay in Uganda from 1965–1975 and preserved at the Museum of Scouting in Warsaw. The discussion of the collection also addresses two published editions of the letters, released in 2000 and 2018. The text presents the circumstances surrounding their publication, highlighting differences between the printed version and the manuscript collection. Bartkiewicz’s letters are further characterised in terms of form and content, indicating their specificity and research value, as well as their potential for preserving the memory of their author.

Keywords: Janina Bartkiewicz, Museum of Scouting, Uganda, letters, correspondence, Africa.

* Joanna Szady (ORCID: 0000-0002-6871-5315) – dr hab., Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii, Katedra Źródłoznawstwa, Archiwistyki i Dydaktyki Historii, kontakt: joanna.szady@kul.pl.

Wprowadzenie

Listy Janiny Bartkiewicz (1912–1975)¹ są niezwykle cennym świadectwem życia i działalności tej ważnej postaci żeńskiego ruchu harcerskiego w Polsce. J. Bartkiewicz była związana z harcerstwem toruńskim od czasów szkolnych, aktywnie działała też w strukturach związku jako instruktorka Pomorskiej Chorągwi Harcerzek, referentka żeglarsstwa komendy chorągwi w latach 1933–1939, a także komendantka chorągwi w latach 1948–1949². W okresie powojennym kontynuowała służbę harcerską z wyłączeniem lat 1950–1956. W kręgu jej zainteresowania pozostawała aktywność społeczna, z którą zaznajamiała młode harcerki. W jej działalności wychowawczej dało się zauważyć nakierowanie na rozpoznawanie aktualnych potrzeb społecznych, aby służyć „tak, jak to jest danej chwili potrzebne tym – którzy są, tym – których się spotyka”³. Ta dewiza urzeczywistniła się w momencie przełomowym, jakim stało się odejście ze służby w harcerstwie w 1961 r. Było to wyrazem sprzeciwu wobec nasilającego się upolitycznienia i podporządkowania ZHP ideologicznym założeniom partii⁴.

- 1 Hm. Janina Bartkiewicz (1912–1975) – torunianka, harcerka, żeglarka, organizatorka szkoleń wodnych harcerzek, działaczka społeczna, uczestniczka ruchu konspiracyjnego na Pomorzu; B. Chomicz, *Bartkiewiczówna Janina*, w: *Harcerski słownik biograficzny* [dalej: HSB], red. J. Wojtycza, t. 2, Warszawa 2008, s. 18–20; K. Zielińska-Melkowska, *Bartkiewicz(ówna) Janina*, w: *Toruński słownik biograficzny*, red. K. Mikulski, t. 1, Toruń 1998, s. 23–25; B. Chomicz, *Zaczęło się na Koniuchach. Wspomnienie o Janinie Bartkiewiczównie*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2018, nr 209, s. 7; też, *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek” Harcmistrzyni-sternik jachtowej żeglugi morskiej*, w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, [W 25 rocznicę śmierci patronki Harcerski Krąg Seniorów ZHP w Toruniu], oprac. B. Chomicz, wyd. 2, Toruń 2018, s. 7–14; M. Appelt, *Bartek – Janina Bartkiewiczówna (1912–1975), harcmistrzyni – sternik jachtowej żeglugi morskiej – wielokrotna komendantka obozów żeglarskich w Funce*, w: *Pod żaglami Grażyny. Relacje i wspomnienia*, oprac. M. Appelt, Poznań 1997, s. 174–180; *Kalendarium życia*; w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, s. 15–22; B. Chomicz, *Harcerka wśród trędowatych*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2006, nr 205, s. 12.
- 2 A. Zawadzka, *Dzieje harcerstwa żeńskiego w Polsce w latach 1911–1948/49*, Warszawa 2004, s. 404.
- 3 H. Bortnowska, *Zapiski ze współczesności*, 3/5, <https://ninateka.pl/audio,153683/halina-bortnowska--zapiski-ze-wspolczesnosci-odcinki,51069/odcinek-3,S01E03,8046>, dostęp: 30.07.2025.
- 4 B. K. Chomicz, *Moje 100 lat*, Toruń 2024, s. 212; W. Czarnota, E. Witkowska, *O harcerstwie żeńskim w Polsce. Zarys problematyki*, Warszawa–Kraków 2024, s. 83.

Po okresie przygotowań wyjechała do Ugandy, gdzie w latach 1965–1975 współpracowała z dr Wandą Błęską (1911–2014) w dziele pomocy chorym na trąd.

W czasie pobytu w Ugandzie J. Bartkiewicz systematycznie prowadziła korespondencję z gronem przyjaciół i znajomych w Polsce. Zbiór listów, jaki powstał w wyniku zgromadzenia ich na potrzeby wydawnicze publikacji *Listy z Afryki*⁵ i przekazany został do Muzeum Harcerstwa w Warszawie⁶, jest cennym uzupełnieniem historiografii dotyczącej korespondencji misyjnej duchowieństwa z terenu Afryki⁷. Celem artykułu jest analiza wartości badawczej kolekcji korespondencji J. Bartkiewicz, ze wskazaniem na jej walor źródłowy. W tekście omówione zostaną okoliczności dwukrotnego opublikowania listów, które dokonały się przy znacznym udziale środowiska harcerskiego. W celu uzyskania pełnego obrazu afrykańskiej korespondencji J. Bartkiewicz wersja edycyjna listów zostanie zestawiona z ich wersją oryginalną, przechowywaną w zasobach archiwalnych. Charakterystyka zbioru listów obejmie również analizę ich warstwy formalnej oraz treściowej, odsłaniając w ten sposób specyfikę i potencjał badawczy listów.

Edycje listów

Zbiór listów J. Bartkiewicz pisanych do przyjaciół w Polsce został wydany przy wsparciu Harcerskiego Kręgu Seniorów im. Janiny Bartkiewiczówny (Hufiec ZHP Toruń), a także dzięki finansowej pomocy Głównej Kwatery ZHP w Warszawie, Harcerskiego Ośrodka Wodnego „Funka” oraz Kujawsko-Pomorskiej Chorągwi ZHP. W pierwszym wydaniu *Listów z Afryki* znalazły się również: biogram

- 5 J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, [W 25 rocznice śmierci patronki. Harcerski Krąg Seniorów ZHP w Toruniu], oprac. B. Chomicz, wyd. 1, Toruń 2000, s. 130.
- 6 Muzeum Harcerstwa [dalej: MH], Zbiór spuścizn [dalej: ZS], sygn. MHAR/B/389/30, hm. Janina Bartkiewicz, 1912–1975 – korespondencja prywatna, życiorys, 1957–1986 [dalej: JB], Pochodzenie Obiektu: dar [...], (12 x 2006); tamże, Protokół [...] z przekazania w dniu 20 sierpnia 2020 r. pamiątek w darze [...].
- 7 M.in.: A. Kozłowiecki, *Moja Afryka, moje Chingombe. Dzieje misjonarza opisane w listach do przyjaciół*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1998; J. Beyzym, *Apostoł Madagaskaru. Wybór listów*, red. J. Żukowicz, Kraków 2002; K. Cichecki, *Moja nowa ojczyzna. Listy ks. Kazimierza Cicheckiego z Zambii z lat 1982–2000*, red. S. Rafałko, R. Ostrowski, t. 1–2, Warszawa 2010.

J. Bartkiewicz, kalendarium jej życia, wykaz adresatów listów i materiał ikonograficzny w konwencji czarno-białej (reprodukcje fragmentów korespondencji, fotografie rejestrujące pobyt w Ugandzie). Praca ta powstała z okazji 25 rocznicy śmierci J. Bartkiewicz i zgodnie z koncepcją wydawniczą, prezentowała wybór listów ułożonych według chronologii ich nadsyłania do Polski, uzyskując potoczną nazwę „afrykańskiego pamiętnika Janki”⁸. Intencją wydania listów J. Bartkiewicz była nie tylko chęć upamiętnienia tej kobiecej postaci ruchu harcerskiego, ale również podkreślenie wychowawczej roli harcerstwa w życiu człowieka – w tym przypadku umiejętności wykorzystania doświadczenia ze służby w harcerstwie w trudnych warunkach życia w odległej Ugandzie. Opracowanie redakcyjne listów z 2000 r. zawiera wiele skrótów i poprawek, służących oddaniu przede wszystkim specyfiki życia J. Bartkiewicz w trakcie „ugandyjskiej” dekady jej życia w latach 1965–1975⁹.

Drugie wydanie listów J. Bartkiewicz, jakie pojawiło się na rynku czytelnictwem w 2018 r., było odpowiedzią na duże zainteresowanie książką w stosunku do niewystarczającej liczby kilkuset egzemplarzy pierwszego nakładu. Podobnie jak poprzednio, książkę wydano przy wsparciu środowiska (instruktorów) Hufca ZHP w Toruniu¹⁰. W ciągu prawie 20 lat, jakie minęły od poprzedniego wydania, pojawiła się potrzeba przypomnienia nowemu pokoleniu harcerzy o tej ważnej postaci ruchu harcerskiego. Dodatkowym impulsem do ponownego wydania *Listów z Afryki* stała się też osoba Wandy Błęńskiej (1911–2014), która przewija się w treści listów nie tylko jako przyjaciółka i towarzyska ich autorki, ale również jako wzór (ideał) człowieka¹¹. W wyniku takiego założenia wydawniczego, w publikacji znalazł się dodatkowy rozdział poświęcony dr Wandzie Błęńskiej¹². Drugie wydanie *Listów z Afryki*¹³, wykazuje pewne różnice

8 B. Chomicz, *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek”*, s. 12.

9 Szczegółowe informacje na ten temat wyboru listów oraz ich specyfiki w dalszej części artykułu.

10 J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 146.

11 B. Chomicz, *Przedmowa do drugiego wydania „Listów z Afryki”*, w: tamże, s. 6.

12 *Taż*, *Dr Wanda Błęńska jaką znalazłam*, w: tamże, s. 138–146.

13 B. Chomicz, *Zapraszamy na uroczystą mszę świętą w intencji hm. Janiny Bartkiewicz*, <https://torun.zhp.pl/zapraszamy-na-uroczysta-msze-swieta-w-intencji-hm-janiny-bartkiewicz>, dostęp: 10.08.2025.

w stosunku do wydania pierwszego. Przede wszystkim sama koncepcja i kolorystyka okładki podkreśla egzotykę miejsca, skąd była nadawana korespondencja, gdyż motywem tła okładki stał się jeden z oryginalnych listów z charakterystyczną ikonografią afrykańską. Należy zaznaczyć przy tym, że mimo jednoznacznie brzmiącego tytułu książki, w grupie opublikowanych listów znajdują się też i takie, które pisane były jeszcze w podróży na kontynent afrykański, w czasie urlopów w kraju oraz leczenia w Anglii i w Polsce. Ten umowny tytuł publikacji jest jednak uzasadniony tym, że miejsca nadania niektórych listów stanowiły tylko przystanki na trasie przemieszczania się J. Bartkiewicz pomiędzy kontynentami w trakcie jej dziesięcioletniego pobytu poza krajem. Listy te zawierają również wątki „afrykańskie” w swojej treści, przez co stanowią kontynuację zapisów autorki na temat wydarzeń i przeżyć z tego okresu. Porównanie obu wydań wykazuje też pewne różnice w obszarze ikonografii: zauważa się nieco obszerniejszy i różny (od tego zastosowanego w 2000 r.) zestaw fotografii oraz odmienne podpisy pod niektórymi zdjęciami.

Oba wydania *Listów z Afryki* wpisują się w akcję popularyzacji postaci J. Bartkiewicz, prowadzoną w środowisku harcerstwa pomorskiego od lat osiemdziesiątych XX w. Wyrazem tego były przygotowane przez hm. Irenę Horbulewicz¹⁴ dwie publikacje biograficzne, wspomnienia okolicznościowe wygłoszone w czasie sympozjum zorganizowanego przez Komisję Historyczną ZHP w Toruniu z okazji 75-lecia działalności związku w Polsce oraz uroczystości w ośrodku harcerskim w Funce¹⁵. Pamięć o jego założycielce kultywowano również 10 lat

- 14 Irena Horbulewicz (1926–2011) – ur. w Czersku, nauczycielka, w harcerstwie od 1938 r., od 1947 r. związana z harcerstwem w Bydgoszczy, komendantka Kręgu Seniorek „Wędrowniczki po Zachodnim Stoku” w Komendzie Hufca w tym mieście w latach 2006–2007; D. Niedbała, *Hm. Irena Horbulewicz (1926–2011). Wędrowniczka po Zachodnim Stoku*, „Kalendarz Bydgoski”, 46 (2013) s. 285–286.
- 15 MH, ZS, JB, sygn. MHAR/B/389/30, *Gawęda Historyczna: Sukcesy Bartka w kilku dziedzinach działania. Wspomnienia o hm. Janinie Bartkiewicz (lata 1945–1975)*, oprac. I. Horbulewicz, (broszura), [Bydgoszcz 1987]; tamże, *Gawęda o Bartku. Wspomnienia historyczne z życia i działalności jachtowego sternika śródlądowego jachtowego sternika morskiego hm. Janiny Bartkiewicz (lata 1930–1945)*, oprac. I. Horbulewicz, (broszura) [Bydgoszcz 1983]; tamże, Zaproszenie na uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej hm. Janiny Bartkiewicz w Harcerskim Ośrodku Wodnym w Funce, 25 maja 1986; tamże, sygn. MHAR/B/176/217/23, hm. Zofia Florczak, 1912–1996 – korespondencja za czerwiec – grudzień 1986, List I. Horbulewicz do Z. Florczak, 8 października 1986.

później, w czasie obchodów sześćdziesięciolecia tej placówki. Jak apelowała wówczas phm. I. Horbulewicz w słowach skierowanych do harcererek-żeglarek: „Póki jesteśmy, obowiązkiem naszym jest pilnowanie, aby nie zginął dorobek hm. Janiny Bartkiewicz i aby Ona właśnie zajęła należne Jej, pierwsze miejsce wśród twórców i budowniczych Funki”¹⁶. Postać J. Bartkiewicz ujęła również w swoich publikacjach o Bulubie hm. Zofia Florczak¹⁷. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych Harcerski Krąg Seniorów ZHP w Toruniu przyjął ją za patronkę, a jednej z ulic w Toruniu nadano imię hm. Janiny Bartkiewiczówny¹⁸. Nazwisko to jest obecne również w nazwach drużyn harcerskich, w tytułach imprez harcerskich i regionalnych¹⁹, a także w publikacjach prasowych i internetowych.

Oba wydania korespondencji zostały przygotowane do publikacji przez hm. Beatę Chomicz²⁰ jako wyraz osobistych doświadczeń, wynikających z długoletniej przyjaźni z ich autorką. Początki tej znajomości wiążą się z ponownym (po czasach przedwojennych) zaangażowaniem B. Chomicz w służbę harcerską w latach 1956–1962, prowadzoną pod kierunkiem hufcowej J. Bartkiewicz²¹.

- 16 Archiwum Uniwersyteckie Mikołaja Kopernika, Spuścizna Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej z lat 1946–2001, nr zespołu 137, List I. Horbulewicz, 8 maja 1996, k. 24.
- 17 Z. Florczak, *Dokta. Opowieść o Wandzie Błęńskiej lekarzu trędowatych w Ugandzie*, Oborniki Wielkopolskie 1993; też, *Buluba. Opowieść o wiosce trędowatych w Ugandzie*, Poznań 1994.
- 18 B. Chomicz, *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek”*, s. 11; Starszyzna i Seniorzy ZHP, <https://starszyzna.zhp.pl/index.php?act=article&id=214,88,1>, dostęp: 30.07.2025.
- 19 Np. 50 Toruńska Drużyna Harcerska „Jemiola” im. hm. J. Bartkiewicz, <https://torun.zhp.pl/jednostki/druzyny-harcerskie/>, dostęp: 30.07.2025; *Janina Bartkiewiczówna – wyjątkowa toruńska instruktorka*, <https://torun.zhp.pl/janina-bartkiewiczowna-wyjatkowa-toruńska-instruktorka/>, dostęp: 30.07.2025; B. Chomicz, *Zaczęło się na Koniuchach*, s. 7; Festiwal Zapomnianych Kultur: Budowniczkini. Herstorie kobiet odważnych, <https://torun.pl/pl/festiwal-zapomnianych-kultur-budowniczkini-herstorie-kobiet-odwaznych>, dostęp: 30.07.2025.
- 20 Chomicz Beata (1924-) – ur. w Wołożynie (woj. nowogrodzkie), od 1945 w Toruniu, instruktorka harcerska w latach 1956–1962, od 1992 w Harcerskim Kręgu Seniorów (od 1998 – im. hm. Janiny Bartkiewicz); Fundacja Generał Elżbiety Zawadzkiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek, sygn. 676-1416/Pom, Akta osobowe (teczki osobowe) konspiratorów pomorskich,teczka Dunin-Marcinkiewicz Beata, zam. Chomicz, ps. „Tamara”, Życiorys Beaty Chomicz z d. Dunin-Marcinkiewicz; B. K. Chomicz, *Moje 100 lat*, s. 215–216.
- 21 B. K. Chomicz, *Moje 100 lat*, s. 208–213.

W dalszych latach działalność grupy przyjaciół i znajomych z ZHP przeniosła się na pole spotkań nieformalnych. Tworzyła ją ok. dwudziestoosobowa „Paczka” dawnych instruktorów z Hufca ZHP w Toruniu, do których kierowana była korespondencja z Afryki²². Spisy adresatów listów, zamieszczone w obu wydaniach, zawierają informację o jedenastu odbiorcach korespondencji pochodzących z różnych stron Polski (w tym odbiorcy kolegielni: „Paczka” – grupa starszoharcerska [Toruń] czy też A. i E.²³ Bartkowiczowie [A. i E.B.; Toruń]), których imiona i nazwiska zostały przy poszczególnych listach ukryte pod inicjałami²⁴. W wykazach adresatów listów, obok B. Chomicz (B.ch.; Toruń), znalazły się wybitne działaczki harcerskie, w tym: phm. Irena Bondarowicz (I.B.; Toruń)²⁵, hm. Jadwiga Luśniak (J.L.; Gdynia/Toruń)²⁶, hm. Janina Kochmańska

22 Listy przeznaczone do lektury osób ze środowiska „Paczki” były wysyłane na adresy bieżących solenizantów, odczytywane na imprezach imieninowych i przekazywane sobie nawzajem; B. Chomicz, *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek”*, s. 12; też, *Moje 100 lat*, s. 213; S. Łopatyński, *Beata Chomicz kończy 100 lat [...]*, <https://torun.wyborcza.pl/torun/7,48723,30623484,beata-chomicz-konczy-100-lat-urodziny-bedzie-swietowac-w-muzeum.html>, dostęp: 30.07.2025.

23 Edmund Bartkiewicz (1907–1981) – brat autorki listów; B. Chomicz, *Bartkiewiczówna Janina*, s. 18.

24 *Adresaci listów*, w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 1, s. 21; *Adresaci listów*, w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 24.

25 Irena Bondarowicz z d. Olechnowicz (1909–2004) – ur. w Gątczynie koło Sankt Petersburga, dorastała na Łotwie (od 1922 r. w harcerstwie), od 1928 r. na Litwie, ukończyła Studium Nauczycielskie (geografia) i w latach 1930–1939 pracowała jako nauczycielka w Krewie. W 1940 r. wywieziona wraz z synem do Kazachstanu, w czasie zesłania nazywana „Biskupem Kazachstanu”, repatriowana wraz z sierotami z Domu Dziecka w Akmolińsku (Astana) do Polski, od 1946 r. w Toruniu, nauczycielka w Szkole Podstawowej nr 24; w latach 1956–1961 w ZHP (od 1960 r. podharcemistrz), znana w harcerstwie pod pseudonimem „Kot” (z powodu umieszczania rysunku kota zamiast podpisu na listach i kartkach pocztowych), działaczka charytatywna i organizatorka życia religijnego przy kościołach toruńskich; B. Chomicz, *Kot – Biskupem Kazachstanu*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2009, nr 86, s. 10; S. Czerniewski, *Była dobrym Człowiekiem: wspomnienie: mimo najróżniejszych przeciwności losu, nigdy nie narzekała*, „Nowości”, 2004, nr 238, s. 12; Irena Bondarowicz, <https://gulag.online/people/irena-bondarowicz?locale=pl>, dostęp: 30.07.2025.

26 Jadwiga Luśniakówna (1898–1988) – druhna „Wiśka”, ur. w Rzeszowie, nauczycielka i bibliotekarka, początkowo związana z harcerstwem rzeszowskim, od 1927 r. w Toruniu, instruktorka Pomorskiej Chorągwi Harcerek, komendantka tej

(J.K.; Toruń)²⁷, hm. Maria Polakiewicz (M.P.; Toruń)²⁸, hm. Lucyna Słupińska (L.S.;

Chorągwi w latach 1932–1933, komendantka Pogotowia Harcererek Chorągwi Pomorskiej w 1939 r., w latach 1940–1944 w Warszawie (Wydział Opieki nad Dzieckiem PCK; internat dla chłopców-sierot na Żoliborzu, szpital powstańczy); więźniarka obozów koncentracyjnych, po wojnie pracowała w placówkach oświatowych na Wybrzeżu. W latach 1947–1950 oraz 1956–1960 powróciła okresowo do służby harcerskiej; J. Luśniak, *Kartka z powstania*, w: *Harcerki 1939–1945. Relacje – pamiętniki*, oprac. K. Wyczańska, Warszawa 1985, s. 334–336; A. Zawadzka, *Dzieje harcerstwa żeńskiego w Polsce*, s. 289; *Harcerki 1911–1939. Historia, program, wychowanie*, red. J. Raniecka-Bobrowska, Warszawa 1990, s. 200; L. J. Welker, *Luśniakówna Jadwiga (1898–1988)*, w: HSB, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006, t. 1, s. 113–115; L. J. Welker, *Całe życie wśród harcerzy. Jadwiga Luśniakówna (1898–1988), instruktorka harcerska, nauczycielka, żołnierz AK, bibliotekarka*, „Nowości”, 2003, nr 64, s. 22; M. Gołąb, *Moje wspomnienia z życia harcerskiego w Rzeszowie w latach 1919–1922*, „Skaut. Harcerskie Pismo Historyczne”, 2011, nr 1 (24), s. 8.

- 27 Janina Kochmańska (Kowalczykówna) – phm. (1933), hm. (1946), hufcowa toruńska, drużynowa VII drużyny im. Marii Konopnickiej przy Szkole Wydziałowej w Toruniu w roku szkolnym 1926/1927, w latach 1932–1937 na czele kierownictwa Hufca Toruń, wymieniana w 1947 r. jako czynna harcmistrzyni Chorągwi Pomorskiej, w 1973 r. – w składzie Komitetu Wykonawczego Międzynarodowego Kopernikowskiego Złotu Młodzieży w Toruniu, „Wiadomości Urzędowe. Naczelnictwo Związku Harcerstwa Polskiego”, 20 (1947) nr 1–12, s. 16; J. Jankowski, *Harcerstwo toruńskie w latach 1917–1939*, „Rocznik Toruński”, 13 (1978) s. 137, 140; L. J. Welker, *Kalendarium harcerstwa w Toruniu 1917–2007*, Toruń 2007, s. 192; *Międzynarodowy Kopernikowski Złot Młodzieży: Toruń, 10–12 sierpnia 1973 roku*, oprac. E. Buczyński, Bydgoszcz–Toruń 1973 (broшура), s. [7]; Koch[m]ańska (z d. Kowalczykówna) Janina, w: S. Puchała, *Poczet Harcmistrzów i Harcmistrzyń*, t. 1: A–Ł, Warszawa 2014, s. 674.
- 28 Maria Polakiewicz (1911–1987) – ur. w Tomsku, od 1922 w Wilnie, absolwentka Uniwersytetu Stefana Batorego i UMK, od 1936 r. w ZHP, powołana na zastępczynię komendantki Pogotowia Harcererek Chorągwi Wileńskiej, w czasie wojny w Szarych Szeregach i AK, od 1946 r. w Bydgoszczy, następnie w Toruniu. Związana pracą zawodową z Muzeum Miejskim w Toruniu i Muzeum Etnograficznym w tym mieście, Podyplomowym Studium Etnografii UMK, w ZHP pozostawała w latach 1957–1962 (w 1960 r. w Komendzie Hufca Toruń, w Referacie Młodzieży Starszej); M. Polakiewicz, M. Steckiewicz, *Służba Pogotowia Harcererek Chorągwi Wileńskiej*, w: *Harcerki 1939–1945. Relacje. Pamiętniki*, s. 562–583; *Harcerki 1939–1945*, oprac. Z. Florczak i in., Warszawa 1983, s. 100; *Polakiewicz Maria (1911–1987)*, w: *Łączniczki okręgu wileńsko-nowogródzkiego Armii Krajowej. Wspomnienia, informacje biograficzne*, oprac. L. J. Malinowski, Bydgoszcz, 2001, s. 426–427; *Kalendarium harcerstwa w Toruniu*, s. 72; Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wydawnictwa Informacyjne, *Spis wykładów na rok 1969/1970*, Toruń 1969, s. 156; B. Olszewska, *Maria Polakiewicz (1911–1987)*,

Gdynia/Gdańsk)²⁹, dh-na Jadwiga Wesołowska (J.W.; Toruń)³⁰, hm. Rozalia Zielińska (R.Z.; Toruń)³¹, hm. Maria Zielonacka (M.Z.; Inowrocław)³². Grupa imiennych adresatek listów związana jest z ich nadawcą więzami środowiska harcerskiego i koleżeństwa, czego wyrazem są słowa J. Bartkiewicz zapisane jako motto na okładce wydania zbioru listów z 2018 r.: „...piszę do wszystkich przyjaciół. Jak się jest daleko od kraju, dopiero się okazuje, że jest ich tak dużo. A większość to szaro-zielona i żeglarska brać”³³. Wydany dwukrotnie zbiór zawiera

etnolog, muzealnik, geograf, <https://torun.ptl.info.pl/dawni-czlonkowie/maria-polakiewicz>, dostęp: 30.07.2025.

- 29 Lucyna Słupińska (1912–1995?) – ps. Jagusia, ur. w Warszawie, związana z harcerstwem toruńskim, drużynowa ZHP we wrześniu 1939, łączniczka WSK, po wojnie w Komendzie Hufca w Gdyni i Gdańsku, harcmistrzyni Chorągwi Gdańskiej od 1959 r.; „Wiadomości Urzędowe Związku Harcerstwa Polskiego”, 3 (1959) nr 6 (16), s. 13; L. Słupińska, *Jak to było na Wybrzeżu (służba drużynowej)*, w: *Harcerki 1939–1945. Relacje – Pamiętniki*, s. 60–64.
- 30 Jadwiga Wesołowska wymieniana jest wśród osób zaliczanych do „Paczki”; B. Chomicz, *Moje 100 lat*, s. 15.
- 31 Rozalia Zielińska (1913–2012) – ur. w Chabarovsku na Syberii, ewakuowana do kraju przez Władywostok i Triest, od 1923 r. w Toruniu, nauczycielka w szkołach toruńskich, od 1933 r. w ZHP, w 1939 r. w Pogotowiu Harcererek, hufcowa w Toruniu w latach 1945–1949 oraz 1957–1958; B. Chomicz, *Druhna Róża. Nauczycielka, harcmistrzyni Rozalia Zielińska*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2012, nr 145, s. 8; też, *Zielińska Rozalia (1913–2012)*, w: HSB, red. J. Wojtycza, t. 6, Warszawa-Łódź 2023, s. 244–245; *Kalendarium harcerstwa w Toruniu*, s. 64.
- 32 Maria Zielonacka (1902–1979) – [ur. w Krakowie], od 1919 r. związana z harcerstwem inowrocławskim, absolwentka Seminarium Nauczycielskiego, od 1935 r. członek Komendy Chorągwi Poznańskiej, a w latach 1938–1939 – Pomorskiej, instruktorka Wielkopolskiej Chorągwi Harcererek i komendantka środowiska harcerskiego w Inowrocławiu (hufcowa: Hufiec 1), w 1939 r. w Pogotowiu Harcererek Chorągwi Pomorskiej, w latach 1947–1948 Komendantka Chorągwi w Bydgoszczy, a następnie do 1949 r. – członek Komendy Chorągwi w Toruniu; *Sprawozdanie Oddziału Pomorskiego Związku Harcerstwa Polskiego za rok 1938*, Toruń 1939, s. 41; T. Maciejewska-Janke, *Harcerstwo żeńskie w Bydgoszczy w latach 1918–1949 we wspomnieniach swoich członkiń* (cz. 1), „Kronika Bydgoska”, 19 (1998) s. 328; też, *Harcerstwo żeńskie w Bydgoszczy w latach 1918–149 we wspomnieniach swoich członkiń* (cz. 2), „Kronika Bydgoska”, 20 (1998) s. 235; *Harcerki 1911–1939*, s. 200; A. Zawadzka, *Dzieje harcerstwa żeńskiego w Polsce*, s. 222, 225, 402.
- 33 Buluba, 27 listopada 1965 r. (do J.L.), w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 48.

69 listów z lat 1965–1975, które reprezentują z różnym natężeniem poszczególne lata pobytu J. Bartkiewicz w Ugandzie: 1965 (10), 1966 (9), 1967 (6), 1968 (7), 1969 (6), 1970 (3), 1971 (5), 1972 (3), 1973 (6), 1974 (7), 1975 (7). Zróżnicowanie zbioru dotyczy również liczby listów dedykowanych poszczególnym adresatom (od 1 do 15)³⁴. Warto nadmienić, że w ich treści znajdują się odniesienia do jeszcze innych osób z kręgu harcerskiego, o których wzmiankuje J. Bartkiewicz³⁵. Taki kształt ilościowy i jakościowy zbioru wynika z działań B. Chomicz, która zbierała wśród grupy przyjaciół listy J. Bartkiewicz do ich wydania. Z racji zastosowanych skrótów wydawniczych wyjaśnionych w uwagach redakcyjnych obu wydań tych listów, niezbędnym dla pełnej charakterystyki zbioru listów jest odniesienie do ich oryginałów zgrupowanych w kolekcji archiwalnej.

Archiwalna kolekcja listów

Jak zaznaczono wcześniej, kolekcja listów J. Bartkiewicz przechowywana jest w zbiorze spuścizny prywatnych w Muzeum Harcerstwa w Warszawie³⁶. Analiza tej grupy listów z autopsji pozwala przede wszystkim odkryć materiał piśmienniczy, przy pomocy którego powstawały. Przeważająca część listów J. Bartkiewicz została wysłana pocztą lotniczą za pomocą tzw. listownika lotniczego (aerogramu), czyli listu bezkopertowego. Jest to cienka (bibułkowa) kartka, zawierająca wkomponowany element koperty, uzyskiwanej po specjalnym złożeniu i sklejeniu papieru³⁷. Treść listu zapisywana jest w takim wypadku po wewnętrznej stronie kartki i częściowo zewnętrznej, obok danych adreso-

34 Listy do: M.Z. – 15, do J.L. – 11, do B.Ch. – 9, do M.P. – 8, do I.B. – 5, do J.K. oraz R.Z. – po 4, do L.S. – 2, do J.W. oraz A. i E.B. – po jednym oraz 9 listów do „Paczki” (w tym 3 skierowane ogólnie do „wszystkich”).

35 Np. Jerzy Gołoński (1904–1965) – pseud. „Długi”, „Jerzy”, ur. we Włocławku, nauczyciel i wychowawca młodzieży w domach dziecka, związany z harcerstwem w Grudziądzu, działacz harcerski w Toruniu w latach 1957–1960; Buluba, 28 sierpnia 1965 r. (do J.K.), w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 45; Aneks: Komendanci Ośrodka – Hufca ZHP Toruń-Miasto – Hufca Toruń, w: *Śladami Lilijki w Grodzie Kopernika*, red. L. J. Welker, Toruń 2002, s. 165; Znani harcerze z Kujaw i Pomorza, <https://kujawsko-pomorskie.pl/harcerstwo/znani-harcerze-z-kujaw-i-pomorza/>, dostęp: 30.07.2025.

36 Patrz przypis 6.

37 Przesyłka listowa tego typu jest lekka (cienki, ale mocny papier), nie może zawierać żadnych załączników; *Encyklopedia filatelistyki*, red. T. Hampel, współpr. J. Adamczyk i in., Warszawa 1993, s. 283.

wych, oznaczeń transportowych i znaków opłaty. Ułatwia to znacznie identyfikację adresatów listów, w przeciwieństwie do sytuacji, kiedy osobna koperta nie jest zachowana. Materiał piśmienniczy wymusza też ostrożność przy klejeniu koperty, a sama ograniczona przestrzeń do pisania – maksymalne wykorzystanie miejsca. Na listach widoczne są więc ślady zagięć, a wypełnienie kartek jest maszynowe, ręczne lub łączące oba typy, a wtedy dopiski są stosowane na każdej wolnej powierzchni. Tekst powstał za pomocą czarnej czcionki maszynowej, w przypadku pisma ręcznego – czarnego, niebieskiego, a sporadycznie też czerwonego bądź zielonego koloru atramentu.

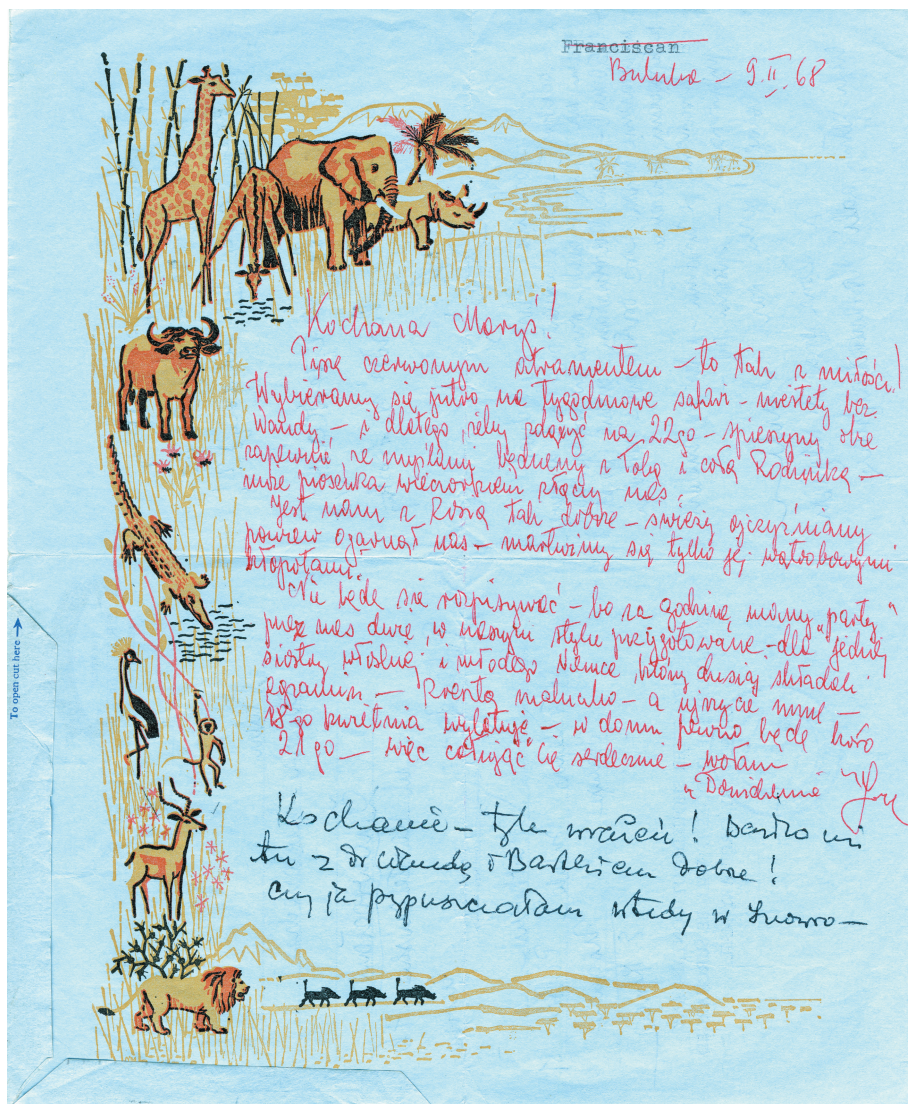
Papier listowników wyróżnia się piękną szatą graficzną, ukazującą kolorowe elementy fauny i flory Afryki czy też folkloru tego kontynentu. W listach nadsyłanych w okolicach świąt pojawiają się motywy zdobień okolicznościowych, w tym też religijnych. Co ciekawe, w kilku przypadkach wkomponowano w monolit materiału piśmienniczego odbitki zdjęć przedstawiających sceny z życia ośrodka w Bulubie, a także rysunek odręczny prezentujący przestrzeń mieszkalną. Osobną cechą charakteryzującą omawianą kolekcję listów są znaczki pocztowe, sygnowane krajem nadania (Uganda) oraz nominałem. Znaleźć na nich można wizerunki nawiązujące do symboliki związanej z tym krajem: szarego koronnika czy też herb państwa z wyobrażeniem tego ptaka, antylopy, włóczni oraz afrykańskiej tarczy (z bębniem, słońcem i falami Jeziora Wiktorii) osadzonej na kopcu, spod którego wypływa Nil. Niektóre z listów pozbawione zostały znaczków z tego egzotycznego kraju (odklejone, wycięte), co wskazuje na ich dużą wartość kolekcjonerską.

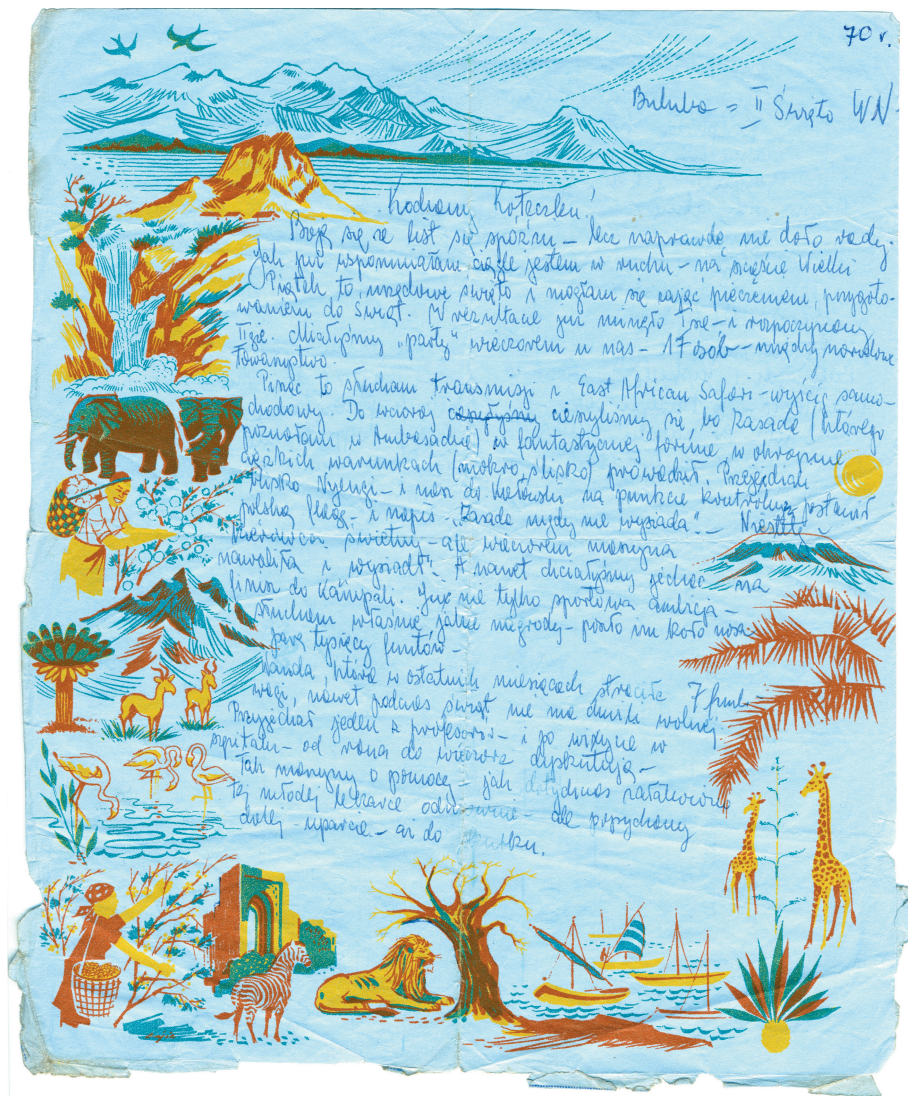
W opisywanej kolekcji rzadziej występują listy pisane na kartkach przeznaczonych do zamieszczenia w osobnych kopertach. Jest to wynik ich powstania poza stałym miejscem pobytu w Bulubie, kiedy Autorka nie dysponowała zasobem papeterii do przesyłek lotniczych. Jako przykład można podać jeden z pierwszych listów powstałych jeszcze w trakcie podróży, nadanych w Port Sudan, w których Autorka zawarła wskazówki co do postępowania z listami. Chodziło o sposób ich upowszechnienia wśród przyjaciół i znajomych, przez przepisanie i rozesłanie (ze wskazaniem konkretnych adresatów i adresów)³⁸.

38 Wyjaśniałoby to przypadki kilku odpisów/kopii listów, znajdujących się w omawianej kolekcji; MH, ZS, JB, List, 7 kwietnia 1965, sygn. MHAR/B/389/30; tamże, List, 28 marca 1965.

Fotografia 1 i 2. Listy Janiny Bartkiewicz z ikonografią zawierającą motywy afrykańskie.

Ze zbiorów Muzeum Harcerstwa w Warszawie.

Innym sposobem na docieranie do kręgu odbiorców szerszego niż tylko pojedyncze osoby wskazane w liście było zwiększanie liczby kopii listów za pomocą pisania ich przez kalkę, tzw. przebitkę. Chodziło o to, żeby opisywać „wrażenia ostatnich dni jednakowo interesujące wszystkich moich Przyjaciół, którym winna jestem odpowiedź na list”³⁹. J. Bartkiewicz odnotowywała też dyspozycje w formie dopisków na marginesach, np. „List metodą *podaj dalej* – niech dotrze do Wszystkich!”⁴⁰. Zarówno powyższe fakty, jak i adnotacje o lekturze listów⁴¹, poczynione na ich marginesach, świadczą o tym, że miały one znacznie szersze grono odbiorców, niż sugerują to wspomniane już wykazy 11 wymienianych adresatów. Jak wynika z biograficznego artykułu wprowadzającego do wydanych listów, były one kierowane do licznego grona przyjaciół w Polsce i za granicą, jako wyraz wiernej i długoletniej przyjaźni. Na chwilę obecną dysponujemy jednak tylko ograniczonym zestawem korespondencji zarchiwizowanym przez B. Chomicz w toku jej działań wydawniczych⁴².

Analiza kolekcji archiwalnej z autopsji pokazuje, że wśród listów znajdują się również przekazy informacji o stanie zdrowia Bartkiewicz, pochodzące od nadawców, których nazwiska nie występują na ustalonej wcześniej liście odbiorców. Mimo że niektóre wiadomości zapisane zostały na kartach pocztowych, uwzględniono je w wydanych wersjach listów, a część korespondencji posiada tylko wersję w odpisach. Po wyłączeniu tych form z dalszych analiz zasobu archiwalnego, można mówić o liczbie 44 oryginalnych listów. Ta część korespondencji, która posiada obie wersje (archiwalną i drukowaną), jest o tyle cenna, że umożliwia ich porównanie, odkrywając przed czytelnikiem fragmenty listów, które zostały przez wydawcę pominięte lub poddane obróbce redakcyjnej⁴³. Brak pozostałych listów w oryginałach (znanych tylko z ich wersji opublikowanych) rekompensuje w pewnym stopniu liczba dodatkowych ośmiu listów oryginalnych, które nie weszły do żadnej z dwóch edycji, a przechowy-

39 Tamże, List, 13 lutego 1966.

40 Tamże, List bożonarodzeniowy, 1968.

41 Np. zapissek: „Czytali [...]”; Tamże, List, 13 lutego 1966.

42 B. Chomicz, *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek*, s. 14.

43 Już w pierwszej edycji pominięto treść wątków osobistych, zwroty grzecznościowe z początku i końca listów, ukryto adresatów pod inicjałami; *Uwagi redakcyjne*, w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 1, s. 20.

wanych również w kolekcji zbioru spuścizn⁴⁴. Wyłączenie ich z publikacji wynikało zapewne z ich osobistego charakteru lub też z racji tego, że poruszają wątki poboczne życia w Afryce, takie jak opisy podróży po Europie czy szczegóły techniczne pobytu zaprzyjaźnionych osób w Ugandzie. Pod względem formy zachowują one podobieństwo do całej kolekcji, mogą też być cennym uzupełnieniem zasobu treściowego korespondencji. Ostatecznie grupa złożona z 52 listów (44 oryginałów plus 8 dodatkowych oryginałów) zostanie wzięta pod uwagę przy dalszej charakterystyce tego zbioru dokonywanej pod kątem atrybutów warstwy tekstowej.

Specyfika listów

Kompozycja treści listów J. Bartkiewicz świadczy o zachowaniu przez autorkę ogólnie przyjętych zasad epistolografii. Są one zaopatrzone w dane o miejscach i datach (prawie zawsze dziennych), co pozwala odtworzyć ciąg chronologiczny ich powstawania, a to ma znaczenie w traktowaniu tych listów jako „afrykańskiego pamiętnika”. Korzystanie przez autorkę najczęściej ze specjalnego papieru listowego zapewnia możliwość odtworzenia adresu samego nadawcy i adresów odbiorców, co jest niezbędne przy ustalaniu sieci powiązań między tymi osobami. J. Bartkiewicz umieszczała w swoich listach nagłówki, w których zwracała się do adresatów, a także podpisywała je swoim imieniem, dodając niekiedy przyjęte w formach epistolarnych pozdrowienia i zwroty grzecznościowe rozpoczynające i kończące list. Stosowała przeważanie zdrobnienia imion (również własnego), przydomki przyjęte w kręgu przyjaciół-adresatów listów, uczuciowe określenia w stosunku do przywoływanych postaci⁴⁵.

Jak wspomniano wcześniej, tekst listu był tak formowany, aby maksymalnie wykorzystać powierzchnię kartki. Niezależnie jednak od tego czy były to listy

44 MH, ZS, JB, Listy z: 28 I 1968 r. (do M.Z.), 15 III 1969 (prawdop. do M.Z.), 8 XII 1972 do (M.P), 10 VII 1973 (do M.P), 24 II 1974 (do J.K.), 1 X 1974 (do M.Z.), 5 IV 1974 (do I.B.), 16 VII 1974 (do J.K.), sygn. MHAR/B/389/30.

45 Np. „Kochana Maniszko!”, „Maniszeczko” (do M. Polakiewicz), „Paczunio”, „Kochana Moja Paczuchna” (do „Paczki”), „miły Kotku” (do I. Bondarowicz); „Kochana Maryś” (do M. Zielonackiej), „Wiaruchno sercu droga!” (do B. Chomicz), „Janka-chudzielec” (o sobie).

pisane na maszynie, czy ręcznie, widać stosowanie w nich marginesów, wcięć, akapitów, przejrzystych interlinii. Dzięki fragmentom listów pisanych ręcznie można określić ich niepowtarzalny styl osiągnięty za pomocą skrótów myślowych w formie równoważników zdań oraz nadmiaru znaków interpunkcyjnych (myślników). Taki rodzaj przekazu określany jako „bezpośrednia rozmowa”⁴⁶ wynika z kontekstu tworzenia listów, które dedykowane były osobom ze swojego środowiska, znającym się i rozumiejącym oraz mającym podobne nawyki językowe. Warstwa tekstowa listów ma więc charakter języka mówionego, pełnego prostych zdań, relacjonujących z emocjonalnym natężeniem różne sprawy bieżące. Daje się też zauważyć popełniane z pośpiechu błędy czy też świadome stosowanie wyrażenia zrozumiałych w kręgu odbiorców⁴⁷. Warto podkreślić, że autorka listów podtrzymuje w nich charakter dialogowy komunikacji, naśladując wymianę zdań typową dla rozmowy. Osiąga taki efekt przez odpowiadanie na pytania zadawane w listach do niej lub też stawianie pytań o różne sprawy i osoby z kręgu znajomych. Dbą też o informacje na temat obiegu poczty, ewentualnych opóźnień w jej wysłaniu czy otrzymywaniu i szczegółowych danych na temat korespondowania. Dzięki takim zabiegom współczesny czytelnik ma świadomość wymiany listów między krajami, pomimo że nie dysponuje korespondencją zwrotną (pisaną do J. Bartkiewicz). Na podkreślenie zasługuje fakt, że znaczącym uzupełnieniem komunikacji listowej było odsłuchiwanie nagrań ze spotkań grona przyjaciół w Polsce. Możliwość usłyszenia głosów bliskich osób wpływała dodatkowo na proces podtrzymania kontaktów i więzi przyjaźni, mimo znacznej odległości geograficznej.

W warstwie tekstowej listów pisanych do przyjaciół w Polsce dominuje opis Ugandy, będący odzwierciedleniem doświadczeń i przeżyć J. Bartkiewicz

46 Uwagi redakcyjne, w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 23.

47 Należą do nich określenia potoczne, żargonowe lub też nazwy własne (np. geograficzne) zapisywane fonetycznie (wymagające identyfikacji), np.: „buchnąć” (o kra-
dzieży), „szacher-macher” (o handlu), „wypociny” (o tekście listu), „biskwity” (o ciast-
kach), „jadło” (o pożywieniu), „spec” (o fachowcu), „lulu” (o spaniu), „udział w parolu”
(udział w pokazowej uroczystości), „piki-piki” (o małym motocyklu/skuterze); „łepki
na górze” (o przedstawicielach władzy), „cyk” (o wykonaniu czegoś w danej chwili),
„Rejsefiber” (o stanie podenerwowania przed podróżą, właśc. „Reisefieber”), „Kaba-
zinga” (o stanowisku władcy, właśc. Kyabazinga), „Murchinson” (o Wodospadzie
Murchinsona), „Bujumbura” (o stolicy Burundii, właśc. Budżumbura/Bujumbura),
„Fort Portual” (o mieście ugandyjskim, właśc. Fort Portal).

z okresu pobytu w tym kraju. Składają się na niego nie tylko relacje z bieżących wydarzeń, ale i osobista refleksja nad zaobserwowanymi zjawiskami o różnym charakterze: przyrodniczym, politycznym czy społecznym. Motywem przewodnim listów są zwłaszcza sprawy związane z organizacją i funkcjonowaniem ośrodka w Bulubie, co jest zrozumiałe zważywszy, że praca w nim była celem przyjazdu do Afryki. Odnaleźć w nich można dane o rozwoju placówki na przestrzeni 10 lat, szczegóły dotyczące protezowania, ortopedii i fizjoterapii oraz współpracy J. Bartkiewicz („butologa”) z W. Błęską na polu pomocy chorym na trąd⁴⁸. W kontekście powyższej problematyki, zasób treściowy listów pisanych na bieżąco w latach 1965–1975 jest cennym źródłem informacji na temat działalności leprozoriów ugandyjskich. Listy te zawierają wiele doniesień o życiu codziennym ośrodków leczenia trądu⁴⁹. Przekazy J. Bartkiewicz dotyczą również relacji ze współpracownikami W. Błęskiej przybyłymi z Polski⁵⁰. W listach znajdziemy też osobiste dopiski (życzenia, pozdrowienia) czynione ręką dr Błęskiej, a także informacje o jej posłudze lekarskiej wśród trędowatych. Przyjmuje się więc, że dokumentują one sztukę lekarską, jaką prezentowała dr Błęska w stosunku do chorych na trąd⁵¹. Wiadomości na temat opieki zdrowotnej w listach J. Bartkiewicz znacznie wzbogacają i uwiarygadniają obraz

48 Przydomek taki zyskała Bartkiewicz w związku z pracą w Ugandzie. Wzmianki na temat jej działalności zob. m.in.: B. Chomicz, „Butolog” wśród trędowatych, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2012, nr 77, s. 8; M. Jelonek, J. Gadzińska, Wanda Błęska. Spełnione życie, Poznań 2019, s. 77–78; A. Andrzejak, J. Różański, Medycyna i ewangelizacja. Rozmowy z Wandą Błęską, Poznań 1996, s. 34; A. Łukaszyk, Wanda Maria Błęska and Her Contribution To Fight Against Leprosy In The World, „Annales Missiologici Posnanienses”, 20 (2025) s. 11; A. Magowska, Zaangażowanie Polaków w misyjną opiekę zdrowotną w Afryce, Poznań 2007, s. 111–112; 140; R. Szczodrowski, Misjonarze bez habitów. Sylwetki wybranych polskich misjonarzy świeckich, Pelplin 2015, s. 46–52.

49 W tym dane o np. rozkładzie dnia, posiłkach, zjawiskach pogodowych, odwiedzinach, chorobach, wyjazdach, celebrowaniu świąt i uroczystości.

50 Należeli do nich m.in. Janina Pasek (siostra przyrodnia), dr Bohdan Kozłowski, harcmistrz Zofia Florczak, dr Elżbieta Kołakowska, dr Warda Marczak-Malczevska, dr Henryk Nowak; M. Nawrocka, Jej światło. O życiu i dziele Wandy Błęskiej, Poznań 2005, s. 34.

51 J. Czyżewski, Leczyła nie „trąd”, ale „ludzi chorych na trąd” – holistyczne podejście do pacjentów Służebnicy Bożej Wandy Błęskiej, w: Apostołowie Afryki. Studia poświęcone Wandzie Błęskiej i kardynałowi Adamowi Kozłowieckiemu SJ, red. M. Białkowski, M. Dejnego-Białkowska, Toruń 2022, s. 44–45.

życia w Bulubie w latach 1965–1975, gdyż dokonywane są z perspektywy świadka wydarzeń z tego okresu. Listy z Afryki zawierają opisy odmienności geograficznej kontynentu afrykańskiego, w tym także walorów krajobrazowych Ugandy zaobserwowanych w trakcie licznych podróży poza teren Buluby. J. Bartkiewicz niejednokrotnie pokazuje w takich przypadkach, jak przebiega życie w warunkach przyrodniczych Afryki, które musi sobie zorganizować na nowo. Pomagają jej w tym umiejętności wypracowane w harcerstwie i chwile wytchnienia, takie jak np. żeglowanie („Żaglóweczka świeżo odmalowana, żeby dać wieczorkiem [...] ochłodę”)⁵². W treść listów wplata też informacje z zakresu polityczno-społecznej sytuacji w kraju, których echa bezpośrednio dotyczą życia w Bulubie. Odbiorcy listów mogli tym samym dowiedzieć się z ich treści np. o odsunięciu od władzy w 1966 r. pierwszego prezydenta Ugandy Edwarda Mutesa, zamachu stanu dokonanym w 1971 r., a także o trudnej sytuacji gospodarczej w tym kraju⁵³. W wymowny sposób, bo odwołując się do doświadczeń znanych też w Polsce, J. Bartkiewicz oddała ówczesny stan zapaści ekonomicznej: „Przypominają mi się ojcyste widoki – kolejki”⁵⁴.

Lektura listów J. Bartkiewicz pozwala również odkryć sens pisania listów do Polski dla samej ich autorki, jakim była potrzeba utrzymania więzi z „dawnym światem/poprzednim życiem” za pośrednictwem kontaktów z przyjaciółmi i znajomymi. Widać to najbardziej w warstwie refleksyjnej i emocjach uwidaczniających się w korespondencji w odniesieniu do znaczenia, jakie przypisywała J. Bartkiewicz wysyłanym (i otrzymywanym listom), np.: „pisać, pisać – to cieszy i pobudza inicjatywę”⁵⁵, „pisz proszę – te listy pomagają mi, bez nich czułabym się opuszczona”⁵⁶, „cieszę się, że Was mam”⁵⁷, „jest miło dostać mnóstwo poczty – znaku pamięci i więzi”⁵⁸. Wszystkie te przejawy uczuć zawarte w listach świadczą, jak ogromną rolę odgrywają relacje z drugim czło-

52 Buluba, grudzień 1967 r. (do J.L.), w: J. Bartkiewicz, *Listy z Afryki*, wyd. 2, s. 80.

53 M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, Warszawa 2020, s. 250–258.

54 MH, ZS, JB, sygn. MHAR/B/389/30, List, 22 lutego 1972.

55 Tamże, List, 27 maja 1965.

56 Tamże, List, 25 sierpnia 1965.

57 Tamże, List, 28 listopada 1965.

58 Tamże, List, 21 listopada 1966.

wiekim, nawet wówczas, gdy zostają osłabione przez upływ czasu i odległość przestrzeni. Tym samym listy z Afryki stają się nie tylko świadectwem życia i działalności J. Bartkiewicz w Ugandzie w latach 1965–1975, ale charakteryzują też samą ich autorkę w relacji do odbiorców tej korespondencji, przyczyniając się do odpowiedzi na pytanie, jaką była kobietą, harcerką, przyjaciółką. Swobodnym postscriptum omawianej w artykule afrykańskiej korespondencji jest kartka bożonarodzeniowa W. Błęńskiej z 1975 r. odwołująca się do silnych relacji przyjaźni, pozostających w pamięci nawet po śmierci J. Bartkiewicz (zmarła 9 września): „Znalazłam kopertę zaadresowaną przez *Bartusia* (zaczynała życzenia od kopert), będą to więc życzenia od nas obu dla całej Kochanej Paczki”⁵⁹.

Podsumowanie

Listy J. Bartkiewicz dostarczają nie tylko wielu informacji na temat Ugandy, ale również opisują na bieżąco życie i pracę w ośrodku leczenia trądu w Bulubie, relacjonując w układzie chronologicznym kolejne wydarzenia z udziałem osób z kręgu współpracowników, podopiecznych czy też gości tej placówki. Listy nacechowane są też refleksją i dużym ładunkiem emocjonalnym w stosunku do poruszanych spraw i wspomnianych osób, przez co oddają charakter i stan ducha samej ich autorki, przyczyniając się do lepszego zrozumienia motywów jej pracy w Afryce. Odślaniają styl pisanego, przez co opisują jej osobowość i relacje z kręgiem przyjaciół w Polsce, podtrzymywane za pomocą prowadzonej systematycznie korespondencji. Analiza wartości badawczej zbioru listów J. Bartkiewicz wykazała dużą wartość źródłową tej kolekcji, odkrywając warstwę informacyjną, kulturową, komunikacyjną oraz psychologiczną badanej korespondencji, służącą poznaniu zarówno sylwetki osobowej nadawcy listów, jak i tła społeczno-kulturowego lat 1965–1975.

Streszczenie: Przedmiotem badań podjętych w artykule jest analiza kolekcji listów Janiny Bartkiewicz pisanych do przyjaciół w Polsce w trakcie pobytu w Ugandzie w latach 1965–1975, przechowywanej w Muzeum Harcerstwa w Warszawie. Omówienie

59 Tamże, Kserokopia kartki świątecznej i koperty adresowanej do M. Polakiewicz, nadanej w Kampali (Uganda), 15 XII 1975.

zbioru listów dotyczy również dwóch edycji listów, które ukazały się na rynku wydawniczym w 2000 oraz 2018 roku. W tekście przedstawiono okoliczności związane z wydaniem listów wraz z zaznaczeniem różnic pomiędzy wersją drukowaną a rękopiśmienną tego zbioru. Scharakteryzowano również listy J. Bartkiewicz pod względem formalnym i treściowym, wskazując na ich specyfikę i wartość badawczą, a także na potencjał jaki mają dla zachowania pamięci o ich autorce.

Słowa kluczowe: Janina Bartkiewicz, Muzeum Harcerstwa, Uganda, listy, korespondencja, Afryka.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Uniwersyteckie Mikołaja Kopernika

Spuścizna Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej z lat 1946–2001, Nr zespołu 137.

Fundacja Generał Elżbiety Zawadzkiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek, Akta osobowe (teczki osobowe) konspiratorów pomorskich

sygn. 676-1416/Pom,teczka Dunin-Marcinkiewicz Beata, zam. Chomicz, ps. „Tamara”.

Muzeum Harcerstwa

Zbiór spuścizn

sygn. MHAR/B/389/30, hm. Janina Bartkiewicz, 1912–1975 – korespondencja prywatna, życiorys, 1957–1986.

sygn. MHAR/B/176/217/23, hm. Zofia Florczak, 1912–1996 – korespondencja za czerwiec–grudzień 1986.

Źródła drukowane

Bartkiewicz J., *Listy z Afryki*, oprac. B. Chomicz, wyd. 1, Toruń 2000.

Bartkiewicz J., *Listy z Afryki*, oprac. B. Chomicz, wyd. 2, Toruń 2018.

Chomicz B., *Janina Bartkiewiczówna – „Bartek” harcmistrzyni-sternik jachtowej żeglugi morskiej*, w: *Pod żaglami Grażyny. Relacje i wspomnienia*, oprac. M. Appelt, Poznań 1997, s. 174–180.

Chomicz B. K., *Moje 100 lat*, Toruń 2004.

Międzynarodowy Kopernikowski Zlot Młodzieży: Toruń, 10–12 sierpnia 1973 roku, oprac. E. Buczyński, Bydgoszcz-Toruń 1973.

Sprawozdanie Oddziału Pomorskiego Związku Harcerstwa Polskiego za rok 1938, Toruń 1939.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, *Spis wykładów na rok 1969/1970*, Toruń 1969.
Wiadomości Urzędowe. Naczelnictwo Związku Harcerstwa Polskiego, 20 (1947) nr 1–12.
Wiadomości Urzędowe Związku Harcerstwa Polskiego”, 3 (1959).

Opracowania

- Andrzejak A., Różański J., *Medycyna i ewangelizacja. Rozmowy z Wandą Błęską*, Poznań 1996.
- Beyzym J., *Apostoł Madagaskaru. Wybór listów*, red. J. Żukowicz, Kraków 2002.
- Chomicz B., „Butolog” wśród trędowatych, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2012, nr 77, s. 8.
- Chomicz B., *Druhna Różia. Nauczycielka, harcmistrzyni Rozalia Zielińska*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2012, nr 145, s. 8.
- Chomicz B., *Harcerka wśród trędowatych*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2006, nr 205, s. 12.
- Chomicz B., *Kot – Biskupem Kazachstanu*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2009, nr 86, s. 10.
- Chomicz B., *Zaczęło się na Koniuchach. Wspomnienie o Janinie Bartkiewiczównie*, „Nowości. Gazeta Pomorza i Kujaw”, 2018, nr 209, s. 7.
- Cichecki K., *Moja nowa ojczyzna. Listy ks. Kazimierza Cicheckiego z Zambii z lat 1982–2000*, red. S. Rafałko, R. Ostrowski, Warszawa 2010, t. 1–2.
- Czarnota W. Witkowska E., *O harcerstwie żeńskim w Polsce. Zarys problematyki*, Warszawa-Kraków 2024.
- Czerniewski S., *Była dobrym Człowiekiem : wspomnienie : mimo najróżniejszych przeciwności losu, nigdy nie narzekała*, „Nowości”, 2004, nr 238, s. 12.
- Czyżewski J., *Leczyła nie „trąd”, ale „ludzi chorych na trąd” – holistyczne podejście do pacjentów Służebnicy Bożej Wandy Błęskiej*, w: *Apostołowie Afryki. Studia poświęcone Wandzie Błęskiej i kardynałowi Adamowi Kozłowieckiemu SJ*, red. M. Białkowski, M. Dejneko-Białkowska, Toruń 2022, s. 37–51.
- Encyklopedia filatelistyki*, red. T. Hampel, współpr. J. Adamczyk i in., Warszawa 1993.
- Florczak Z., *Buluba. Opowieść o wiosce trędowatych w Ugandzie*, Poznań 1994.
- Florczak Z., *Dokta. Opowieść o Wandzie Błęskiej lekarzu trędowatych w Ugandzie*, Oborniki Wielkopolskie 1993.
- Jelonek M., Gadzińska J., *Wanda Błęska. Spełnione życie*, Poznań 2019.
- Gołąb M., *Moje wspomnienia z życia harcerskiego w Rzeszowie w latach 1919–1922*, „Skaut. Harcerskie Pismo Historyczne”, 2011, nr 1 (24), s. 7–9.
- Harcerki 1911–1939. Historia, program, wychowanie*, red. J. Raniecka-Bobrowska, Warszawa 1990.
- Harcerki 1939–1945. Relacje. Pamiętniki*, oprac. K. Wyczańska, Warszawa 1985.
- Harcerki 1939–1945*, oprac. Z. Florczak i in., Warszawa 1983.

- Harcerski słownik biograficzny*, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006, t. 1; Warszawa 2008, t. 2, Warszawa-Łódź 2023, t. 6.
- Jankowski J., *Harcerstwo toruńskie w latach 1917–1939*, „Rocznik Toruński”, 13 (1978), s. 121–143.
- Kozłowiecki A., *Moja Afryka, moje Chingombe. Dzieje misjonarza opisane w listach do przyjaciół*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1998.
- Łączniczki okręgu wileńsko-nowogrodzkiego Armii Krajowej. *Wspomnienia, informacje biograficzne*, oprac. L. J. Malinowski, Bydgoszcz 2001.
- Łukaszuk A., *Wanda Maria Błęńska And Her Contribution To Fight Against Leprosy In The World*, „Annales Missiologici Posnanienses”, 20 (2025), s. 9–24.
- Maciejewska-Janke T., *Harcerstwo żeńskie w Bydgoszczy w latach 1918–1949 we wspomnieniach swoich członkiń* (cz. 1), „Kronika Bydgoska”, 19 (1998), s. 325–346; (cz. 2), „Kronika Bydgoska”, 20 (1998), s. 222–242.
- Magowska A., *Zaangażowanie Polaków w misyjną opiekę zdrowotną w Afryce*, Poznań 2007.
- Meredith M., *Historia współczesnej Afryki*, Warszawa 2020.
- Nawrocka M., *Jej światło. O życiu i dziele Wandy Błęńskiej*, Poznań 2005.
- Niedbała D., *Hm. Irena Horbulewicz (1926–2011). Wędrowniczka po Zachodnim Stoku*, „Kalendarz Bydgoski”, 46 (2013), s. 285–286.
- Puchała S., *Poczet Harcmistrzyń i Harcmistrzów*, t. 1: A–Ł, Warszawa 2014.
- Śladami Lilijki w Grodzie Kopernika, red. L. J. Welker, Toruń 2002.
- Szczodrowski R., *Misjonarze bez habitów. Sylwetki wybranych polskich misjonarzy świeckich*, Pelplin 2015.
- Toruński słownik biograficzny*, red. K. Mikulski, t. 1, Toruń 1998.
- Welker L. J., *Całe życie wśród harcerzy. Jadwiga Luśniakówna (1898–1988), instruktorka harcerska, nauczycielka, żołnierz AK, bibliotekarka*, „Nowości”, 2003, nr 64, s. 22.
- Welker L. J., *Kalendarium harcerstwa w Toruniu 1917–2007*, Toruń 2007.
- Zawadzka Z., *Dzieje harcerstwa żeńskiego w Polsce w latach 1911–1948/49*, Warszawa 2004.